

Міжнародна економіка

Ігор МАНЦУРОВ,
Дмитро МАНЦУРОВ,
Яна ХРАПУНОВА

**МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ
ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ
ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ
ЕФЕКТИВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ**

Резюме

До певної міри узагальнено розробки авторів у галузі інтегрального оцінювання стану та динаміки економічного розвитку України.

Підсумовано ці багаторічні дослідження та окреслено мету статті як концептуальне визначення інклюзивного зростання у форматі його трактування впливовими міжнародними організаціями, оцінювання відповідності стану економіки і соціальної сфери України стандартам інклюзивного зростання та розроблення на цій основі заходів державної політики, реалізація яких сприятиме подоланню кризових явищ в економіці країни і протидії глобальним викликам сьогодення.

© Ігор Манцуров, Дмитро Манцуров, Яна Храпунова, 2018.

Манцуров Ігор, докт. екон. наук, професор, чл.-кор. НАН України, директор Інституту системних статистичних досліджень ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана», м. Київ, Україна.

Манцуров Дмитро, канд. екон. наук, завідувач відділу Міністерства фінансів України, м. Київ, Україна.

Храпунова Яна, канд. екон. наук, доцент кафедри статистики ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана», м. Київ, Україна.

Зазначено, що особливий інтерес викликає аналіз нових підходів до протидії цим викликам, розроблених міжнародною спільнотою у форматі реалізації концепції інклюзивного зростання.

Найбільш концентровано ці підходи викладено у програмному документі Ради ОЕСР, який має назву «Нові підходи до протидії економічним викликам» (англ. – *New Approaches to Economic Challenges – NAEC*) та формує важливий системний процес, спрямований на розроблення і послідовне поліпшення аналітичної діяльності та інструментарію, які мають використовуватися міжнародними організаціями й урядами окремих країн з метою вирішення питань, окреслених вище.

На основі використання методу головних компонент удосконалено методологію оцінювання стану економіки і соціальної сфери України та здійснено аналіз відповідності цього стану міжнародним стандартам інклюзивного розвитку.

За результатами аналізу зроблено важливий концептуальний висновок щодо невідповідності нині діючої моделі економічної поведінки України викликам сьогодення, що, відповідно, призводить до такого стану економіки і соціальної сфери України, якому властиві ознаки «патологічності» та «токсичності».

За результатами багатовимірного оцінювання стану економіки України розроблено практичні рекомендації щодо вдосконалення державної економічної політики, реалізація якої, на думку авторів, сприятиме досягненню стандартів сталого інклюзивного розвитку.

Ключові слова

Вдосконалення державної економічної політики, оцінювання стану економіки та соціальної сфери, «патологічність» і «токсичність» економіки, частинні та інтегральні показники.

Класифікація за JEL: C53, E27.

Вступ

Світова економіка – це складна система, яка еволюціонує у процесі тісної взаємодії традиційних інститутів (держав, транснаціональних корпорацій, міжнародних організацій тощо) з новітніми структурами (інтелектуальні долини, світові міста, технопарки, віртуальні підприємства тощо) та відносинами між ними (Манцуров, 2014, 457; Манцуров, 2013, 325; Норт, 1997; Нуреев, 2008, 640; Харазішвілі, Дронь, 2014, 117; Стиглиц, 1997, 639).

Сучасний етап розвитку глобальної економіки характеризується уточненням теоретичних концепцій, наростанням протиріч, появою нових глобальних проблем, посиленням взаємозалежності всіх учасників і складових світової економічної системи. Глобалізація світової економіки створює нове «навколишнє середовище» для економічного зростання країн, визначаючи нові орієнтири їх економічної політики. Динамічні зміни у світовому господарстві є «глобальними викликами» багатьом країнам – як розвиненим, так і таким, що розвиваються.

З метою ефективної протидії цим викликам як національні уряди, так і міжнародні організації розробляють принципово нові концептуальні підходи, механізми та технології, використання яких має сприяти послідовному вирішенню таких базових питань:

- визначенню типології моделей і видів економічних викликів, які сприяють зародженню, розвитку та поглибленню соціально-економічних й фінансових криз за різними ознаками;
- розробленню концептуальних підходів до вимірювання впливу окремих показників на процес формування різного роду викликів, виникненню та поглибленню економічних криз тощо;
- розробленню різних стратегій і базових моделей, які використовуються в різних країнах світу для протидії глобальним соціально-економічним викликам, подолання кризових явищ тощо з метою адаптації цих стратегій до конкретних умов тієї чи іншої країни;
- реалізації розроблених стратегій та базових моделей на глобальному, регіональному і національному рівнях.

Особливий інтерес викликає аналіз нових підходів до протидії цим викликам, розроблених міжнародною Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (англ. – Organization for Economic Cooperation and Development (OECD)), що об'єднує 34 держави, більшість з яких є країнами з потужними національними економіками, функціонування котрих забезпечує високий рівень доходу громадян, конкурентне значення індексу людського розвитку тощо, і які класифікуються як розвинені.

Вищезазначені підходи системно викладено у програмному документі, який був прийнятий на сесії Ради ОЕСР на міністерському рівні у 2012 р. Цей документ має назву «Нові підходи до протидії економічним викликам» (Тодаро, 1997, 671; *New Approaches to Economic Challenges*, інтернет джерело) (англ. – *New Approaches to Economic Challenges – NAEC*) та формує важливий системний процес, спрямований на розроблення і послідовне поліпшення аналітичної діяльності та інструментарію, які мають використовуватися міжнародними організаціями й урядами окремих країн з метою вирішення питань, окреслених вище.

Поштовхом для розроблення такого програмного документа стала глобальна фінансово-економічна криза 2008–2010 рр., хоча потреба у такій роботі назріла набагато раніше.

На сьогодні державна політика країн-членів і партнерів ОЕСР стикається з неймовірно великою кількістю ризиків та викликів соціально-економічного характеру. До таких викликів належать, наприклад, невпевнене посткризове відновлення національних економік, міграційна криза, яка охопила більшість європейських держав, стійкий рівень безробіття, зростаюча соціальна диференціація, нестабільність сектору міжнародних і державних фінансів тощо.

Збільшення наукових інтересів щодо пошуку моделі розвитку соціально-економічних систем, яка відповідатиме принципам сталого розвитку та інклюзивного зростання, викликало збільшення кількості публікацій праць таких закордонних вчених, як: Д. Асмоглоу, Д. Робінсон, Е. Райнет, С. Голандер, Р. Болінг, Дж. Подест, З. Бедос, Е. Дуфло, М. Тодаро й ін.

Серед українських науковців можна виділити наукові праці О. І. Амоші, В. Г. Анісімова, А. В. Базилюка, В. П. Вишневського, В. М. Гранатурова, В. М. Гейця, Г. Я. Глухої, Т. Г. Затонацької, Є. В. Єрмолаєва, А. С. Коновалова, Е. М. Лібанової, О. Є. Лугініна, І. Г. Манцурова, Д. О. Оголь, Л. Є. Сімків, А. В. Сидорової, І. В. Тараненко, І. М. Червякова та ін.

Узагальнюючи результати досліджень закордонних та українських вчених, можна зробити висновок, що у відповідних публікаціях розглядаються інклюзивні й екстрасивні моделі розвитку, описуються їх особливості у різних країнах, проте недостатньо уваги приділено глибинному аналізу кожної з них.

1. Інклюзивне зростання як основа протидії глобальним викликам сучасності

На поточний момент існує об'єктивна потреба у пошуку нових джерел зростання для досягнення **стійкого інклюзивного економічного розвитку** з метою підвищення добробуту суспільства, на чому, зокрема, було наголошено на останньому Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2018 р.

Термін «нові підходи» у трактуванні ОЕСР відображає розуміння того, що добробут суспільства складається не лише зі зростання реального ВВП і матеріальних доходів населення, а й є поняттям багатомірним, що охоплює також такі сфери життя людини, як освіта, охорона здоров'я, особиста безпека, екологія та багато інших. Враховується також те, що одного лише параметра «стійкості» для економічного зростання недостатньо: зростання має бути **інклюзивним, тобто таким, яке, крім забезпечення високих і стабільних темпів зростання економіки та збереження навколишнього середовища, повинно надавати людям рівні можливості для реалізації свого людського потенціалу.**

Таке поняття є результатом трансформації концепцій «**економічного зростання**» і «**сталого розвитку**» у більш сучасну ідеологію «**інклюзивного зростання**». При цьому кожне з подальших понять не заперечує, а гармонійно розвиває попередні поняття, збагачуючи їх та роблячи більш доскональними й такими, що відповідають реаліям сучасності.

З методологічної точки зору термін «нові підходи» охоплює кілька аспектів. По-перше, необхідно переглянути деякі базові поняття та установки економічної теорії, наприклад, постулат саморегуляції ринків. По-друге, потрібно розглянути питання вдосконалення існуючого інструментарію для структурного аналізу між компонентами сталого розвитку, тобто взаємовідносин між економічним зростанням, соціальним розвитком, у тому числі з метою подолання соціальної диференціації й вирішення екологічних проблем. Нарешті, слід проаналізувати взаємозв'язки між роллю держави у подоланні глобальних викликів, взаємодії політичних драйверів тощо і кінцевою зміною рівня добробуту, оскільки ці аспекти суттєво варіюють у різних країнах.

Організаційна рамка формату NAEC охоплює три взаємопов'язаних етапи, а саме:

1. **Аналіз минулих криз** та викликів з метою визначення роботи ОЕСР, перегляд політичних пріоритетів і розроблення нових підходів та інструментів економічної політики, без реалізації яких подолання економічних криз не є можливим.

2. Аналіз компромісів і синергетичних ефектів у рамках економічної політики між її драйверами й зміною суспільного добробуту з акцентом на вирішенні питань інклюзивного розвитку в нерозривній взаємодії складових економічного зростання, подоланням соціальної нерівності та вирішенням екологічних проблем, а також довгостроковими світовими тенденціями і політичними викликами, що з'являються.

3. Питання інституційного й управлінського характеру для раннього попередження криз і подолання довгострокових викликів, пов'язаних із підвищенням взаємозалежності національних економік.

Результати аналізу минулих криз наведено у другому розділі статті з відповідною назвою.

2. Використання ідеології інклюзивного зростання в Україні як основа державної антикризової політики

На початку цього розділу автори вважають за необхідне наголосити, що діюча наразі в Україні система статистичної звітності у галузі охорони навколишнього середовища не орієнтована на оцінювання реакції екосистем на техногенний вплив і критичні параметри впливу для конкретних екосистем та груп населення, а відображає лише натуральні об'єми забруднювальних речовин і вартісні показники дотримання підприємствами чи місцевими органами влади природоохоронного законодавства та планових параметрів проведення природоохоронних заходів.

З точки зору економічних показників система статистичної звітності в Україні у галузі охорони навколишнього середовища оперує переважно опосередкованими показниками стану навколишнього середовища (наприклад, капітальні вкладення у заходи з охорони навколишнього середовища), тоді як, виходячи з міжнародних вимог, необхідно розробити і впроваджувати інтегральні показники прямої дії, що відобразатимуть еколого-економічні процеси на національному рівні (наприклад, питома вага вартості продуктів та послуг природоохоронного призначення у загальній вартості валового внутрішнього продукту, %).

Таким чином, характер показників стану навколишнього природного середовища за ресурсами не відповідає сучасним вимогам формування системи сталого інклюзивного розвитку України, що ґрунтується на принципах міжнародної Конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку. Актуальним стає впровадження інтегрованих показників сталого розвит-

ку, що дало би можливість узгоджено розглянути проблеми стану середовища існування й соціально-економічного поступу держави.

Беручи до уваги все викладене вище, було прийнято рішення у цій статті зосередити увагу лише на економічній та соціальній складових інклюзивного розвитку.

Що стосується аналізу економічної динаміки, то слід зазначити, що за роки незалежності реальний ВВП України скоротився на 35%. Згідно з даними Світового банку, це найгірший результат у світі за останні 25 років. Із 166 країн, які мають повну статистику ВВП за 1991–2016 рр., він скоротився лише у п'яти випадках. ВВП інших країн зріс із мінімальним приростом у Барбадосі (8,9%) і Таджикистані (10,6%) й максимальним – у Китаї (ВВП зріс більше, ніж у 10 разів).

Модель **«відстаючого зростання»** є активно нав'язуваною наразі тезою, згідно з якою економічні втрати України пов'язані з втратою частини її територій, війною та руйнуванням найбільшого промислового регіону. Це не зовсім так. Принаймні тому, що негативні явища в економіці України почали накопичуватися ще з початку 90-х рр. ХХ ст., коли обсяги вітчизняного виробництва зменшувалися щорічно протягом десяти років.

Через щорічне скорочення Україна втратила майже 60% ВВП. Цей спад вдвічі перевищив глибину падіння американської економіки в роки Великої депресії.

У 2000 р. ВВП нашої країни вперше зріс – на 5,9%. Після того були випадки, коли темпи зростання ВВП коливалися з 12,1% (2004 р.) до 2,7% (2005 р.).

З початком глобальної фінансово-економічної кризи за результатами зростання ВВП Україна знову демонструє найгірші показники у світі. Так, у 2009 р. вітчизняна економіка очолила список країн з найбільшим падінням обсягу ВВП, який зменшився на 14,8%, тоді як середньосвітовий рівень падіння цього індикатора становив всього 2,1%.

З кінця 2008 р. ВВП нашої країни скорочувався у 24-х із 32-х кварталів. За 16 років – з 2000 р. по 2016 р. – ВВП України збільшився всього на 69,8%. Це найгірший результат серед усіх республік колишнього Союзу.

Наразі економіка України виходить із затяжної кризи, демонструючи, згідно з даними Держстату України, незначне зростання в умовах певного скорочення інфляції. У 2017 р. було продовжено тенденцію до економічного відновлення після позитивного перелому в 2016 р., який привів до зростання ВВП на 1,5%. У 2017 р. економічне зростання прискорилося до 2,1%, промислове виробництво зросло на 2,4%, а рівень інфляції становив 13,7% проти 12,4% в 2016 р.

Протягом року системні ризики для українського фінансового сектору знизилися, макроекономічне середовище – як зовнішнє, так і внутрішнє – було сприя-

тливим. Після затяжного економічного спаду в 2016 р. економіка нашої країни продемонструвала ознаки оздоровлення за багатьма напрямками: відновилося зростання ВВП, інфляція була контрольованою та в межах цільового орієнтира Національного банку, що зробило банківські депозити знову привабливими для населення, а збитки банківського і корпоративних секторів скоротилися.

Виробництво у ключових галузях припинило падати та почало відновлюватися, перш за все, за рахунок промисловості, сільського господарства і металургії. Згідно з офіційною статистикою, у 2016 р. в економіку України надійшло 3,1 млрд. дол. прямих іноземних інвестицій, що на 41% більше, ніж у 2015 р., з них 2,2 млрд. дол. надійшли у країну в результаті докапіталізації банків акціонерами.

Для залучення інвестицій і стимулювання бізнесу Національний банк у 2016–2017 рр. продовжив активно згортати введені в 2014 р. валютні обмеження та пом'якшувати монетарну політику. Ці кроки стали можливими завдяки стабілізації курсу гривні.

Проте для відчутного підвищення рівня життя необхідні значно більш високі темпи економічного зростання, яких можливо досягти винятково за рахунок прискорення реформ і ефективної боротьби з корупцією.

Таким чином, динаміка значень агрегованих макроекономічних показників не дає відчутти результати досягнень, а краще – поки що втрат **у форматі інклюзивного розвитку країни**.

З метою реалізації **першого етапу рамки процесу NAEC**, а саме проведення аналізу функціонування економіки України у форматі інклюзивного зростання протягом попередніх років авторами розроблено систему статистичних показників, за допомогою якої оцінюється ступінь відповідності характеристик стану економіки України та її соціальної сфери стандартам інклюзивного розвитку, а у разі відсутності такої відповідності здійснюється оцінювання ризику виникнення кризової ситуації, інтенсивності її перебігу, економічних і соціальних наслідків тощо.

У результаті такого підходу запропоновано принципово новий методичний підхід до оцінювання співвідношення, умовно кажучи, «**еталонних**» характеристик інклюзивного зростання із фактичними значеннями відповідних індикаторів, що визначають стан економіки України та її соціальної сфери. Такий підхід дає можливість у разі суттєвого порушення співвідношення, яке аналізується, оцінити загрози зародження економічної кризи, а у разі її виникнення – інтенсивності, тривалості та глибини.

«**Еталонні**», з точки зору ОЕСР і міжнародної спільноти загалом, значення показників, які характеризують економічну та соціальну складові інклюзивного зростання, відображені у стовпчиках 3 табл. 1 і 2. Окремо слід сказати, що ці значення, які практично відіграють роль бази порівняння, ви-

значаються методом експертних оцінок, здійснених міжнародними спеціалістами.

При цьому автори вважають, що будь-яке більш-менш суттєве відхилення «зі знаком мінус» фактичних значень показників оцінювання різних складових процесу функціонування економіки від «еталонних» свідчить про наявність певного ризику виникнення кризової ситуації, а у разі формування більш суттєвих «від'ємних» значень відхилень фактичних рівнів цих показників від «еталонних» слід констатувати: глибина кризи посилюється, що при продовженні означеної тенденції неминуче призводить до формування такого стану економіки, якому властиві якості «патологічності» й «токсичності»¹.

Для визначення наявності кризових явищ в економіці та соціальній сфері за умови відсутності ознак інклюзивного зростання фактичні значення макроекономічних індикаторів послідовно порівнюються із «**передкризовими**» рівнями, порогові значення яких також визначаються методом експертних оцінок.

Коли наявні «від'ємні» значення у цьому разі, стан економіки і соціальної сфери слід класифікувати як «**критичний**», а у разі ще більш суттєвих відхилень – «**позакритичний**», або «**патологічний**».

Формування системи статистичних показників, за якими оцінюється рівень відповідності стану економіки та соціальної сфери стандартам інклюзивного зростання, здійснюється таким чином.

На першому етапі за результатами аналізу характеристик інклюзивного зростання, рекомендованих ОЕСР і формалізованих останнім самітом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) у лютому 2018 р., а також антикризових стратегій розвинутих країн світу було сформовано перелік спеціальних показників вимірювання та оцінювання інклюзивного економічного зростання і ризику виникнення кризової ситуації держав, який налічує близько 80-ти абсолютних та відносних показників.

Лева частка цих показників розраховується і використовується у практиці органів державної статистики України, що уможлиблює побудову довгих динамічних рядів.

З метою фіналізації процесу формування системи показників вся сукупність із 80-ти показників з певною мірою умовності розподіляється на 5 груп: макроекономічні, фінансові, інвестиційної й інноваційної діяльності, виробничі та зовнішньоекономічної діяльності з подальшим оцінюванням щільності зв'язку між показниками за допомогою коефіцієнтів кореляції у кожній групі. Показники з коефіцієнтом кореляції $r < 0,7$ виключаються з переліку як неістотні. В результаті такої селекції було сформовано остаточну систему **частинних показників** стану економіки України, кількість яких сягає 22-х (див. табл. 1).

¹ Визначення «патологічної» та «токсичної» економіки наведено нижче.

Таблиця 1

**Порогові та фактичні показники оцінювання
 відповідності стану економіки України
 міжнародним стандартам інклюзивного розвитку**

№ за п.	Групи показників (А, Б, В, Г, Д) та їх складові	Значення показників, які відповідають			Фактичні значення	
		стандартам інклюзивного зростання	передкризовому стану економіки	критичному стану економіки	у 2008 р.	у 2017 р.
А. Макроекономічні						
1.	Темп зростання ВВП, %	105–107	< 103	< 100	102,10	< 103
2.	Валове нагромадження основного капіталу щодо ВВП, %	30 і більше	< 25	< 20	27,18	< 20
3.	Сальдо платіжного балансу щодо ВВП, %	позитивне	< -1	< -3	-7,0	≤ -3
4.	Рівень тіньової економіки щодо ВВП, %	менше 20	> 25	> 30	35	≥ 40
Б. Фінансові						
5.	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	менше 40	> 40	> 50	54,25	≥ 60
6.	Рівень інфляції, до грудня попереднього року, %	102–105	> 105 < 102	> 110 < 100	122,3	≥ 110
7.	Загальний державний борг щодо ВВП, %	менше 40	> 45	> 55	13,7	≥ 60
8.	Валовий зовнішній борг щодо ВВП, %	менше 30	> 30	> 50	55,9	≥ 90
9.	Темп зростання валових міжнародних резервів, %	більше 100	< 100	< 90	84,02	≥ 100
10.	Державний зовнішній борг щодо річного обсягу експорту товарів і послуг, %	менше 50	> 50	> 70	23,6	≥ 80

№ за п.	Групи показників (А, Б, В, Г, Д) та їх складові	Значення показників, які відповідають			Фактичні значення	
		стандартам інклюзивного зростання	передкризовому стану економіки	критичному стану економіки	у 2008 р.	у 2017 р.
11.	Обсяг сукупних платежів з обслуговування державного боргу щодо доходів ДБ, %	менше 3	> 3	> 5	4,9	<u>≥ 20</u>
12.	Обсяг сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу щодо доходів ДБ, %	менше 1	> 1	> 3	2,80	<u>≥ 3</u>
В. Інноваційної та інвестиційної діяльності						
13.	Обсяг інвестицій в основний капітал до ВВП, %	30 і більше	< 30	< 20	24,54	< 20
14.	Відношення темпів зростання інвестицій в основний капітал до темпів зростання ВВП, %	95–100	< 100 > 120	< 90 > 130	120,8	< 90
15.	Частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальній кількості промислових підприємств, %	60 і більше	< 50	< 40	12,5	<u>< 10</u>
Г. Виробничої діяльності						
16.	Ступінь зносу основних засобів, %	менше 20	> 25	> 35	61,2	<u>≥ 80</u>
17.	Темп зростання нових робочих місць, %	105 і більше	< 105	< 100	94	< 100
18.	Капіталовіддача промислових підприємств, грн./грн.	1,5 і більше	< 1,4	< 1,2	1,2	< 1,2
19.	Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	10 і більше	< 10	< 7	3,9	< 3

№ за п.	Групи показників (А, Б, В, Г, Д) та їх складові	Значення показників, які відповідають			Фактичні значення	
		стандартам інклюзивного зростання	передкризовому стану економіки	критичному стану економіки	у 2008 р.	у 2017 р.
Д. Зовнішньоекономічної діяльності						
20.	Коефіцієнт покриття імпорту експортом, %	100–120	< 100; > 120	< 90 > 130	78,2	< 90
21.	Експортна залежність, % до ВВП	30 і менше	> 40	> 50	47,1	> 40
22.	Імпортна залежність, % до ВВП	30 і менше	> 40	> 50	45,1	≥ 50

Джерело: розроблено авторами і розраховано за даними Держстату України та НБУ.

Примітка: підкреслення даних означає, що фактичне значення показника більше верхньої або менше нижньої межі порогового значення.

Для усереднення значень частинних показників оцінювання цього стану і загрози виникнення кризи з метою розрахунку інтегрального показника використано метод головних компонент, згідно з яким частинні показники – компоненти G_j – визначаються, спираючись на зв'язок їх із первинними показниками:

$$z_i = \sum_1^m a_{ij} G_j,$$

де z_{ij} – стандартизовані значення i -го показника;

a_{ij} – факторне навантаження j -ої компоненти на i -й показник, що оцінює щільність зв'язку між ними.

Інтегральний показник рівня відповідності стандартам інклюзивного економічного зростання, а у разі невідповідності – загрози виникнення кризи визначається на основі частинних показників як середня арифметична. Співвідношення значення інтегрального показника з еталонним значенням, яке береться за 100, слугує індикатором відповідності критеріям інклюзивного зростання або в іншому разі – загрози виникнення кризи.

Окремо слід наголосити, що за жодною з п'яти груп показників значення їх інтегрального рівня не відповідає стандартам інклюзивного зростання. Більш того, на жаль, треба констатувати, що у 2014 р. передкризовий стан економіки погіршився до критичного рівня, а починаючи з 2017 р. характеристикам макроекономічної та фінансової ситуації властиві **позакритичні**, тоб-

то «патологічні» значення. Стан економіки загалом оцінюється як критичний, хоча він перебуває практично на межі з позакритичним.

Головною причиною низького інтегрального рівня відповідності стандартам інклюзивного зростання та оцінювання рівня економічної безпеки України є перебування значень низки індикаторів нижче нижнього порога, а саме серед індикаторів оцінювання макроекономічного стану: високий рівень тінізації економіки; значний рівень тіньового завантаження капіталу; надмірний рівень тіньового проміжного споживання тощо.

Серед індикаторів фінансового стану економіки слід виділити: високий рівень зовнішнього і внутрішнього боргу; низький рівень валових міжнародних резервів НБУ; високий рівень тінізації доходів зведеного бюджету; високу вартість банківських кредитів; низький рівень кредитування реального сектору економіки; низьку частку кредитів у переробну промисловість у кредитуванні економіки тощо.

Таким чином розраховано кількісні показники оцінювання стану економіки України та їх відповідності стандартам інклюзивного зростання (табл. 1).

Що стосується показників інвестиційної та інноваційної діяльності, то вони свідчать про низький рівень інвестування, незначну частку приросту власних і прямих іноземних інвестицій щодо ВВП, низький рівень оновлення основних засобів; загрозливо низький рівень фінансування науково-технічних робіт; від'ємні темпи науково-технічного прогресу, незначний рівень фінансування інноваційної діяльності; низьку питому вагу підприємств, що займаються інноваційною діяльністю, у загальній кількості промислових підприємств; низьку питому вагу підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств; низьку питому вагу підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію, тощо.

Серед показників зовнішньоекономічної діяльності слід окремо виділити: високий рівень імпортової залежності; переважно від'ємний коефіцієнт покриття експортом імпорту; вкрай низький рівень інноваційної продукції у товарному експорті; значну частку імпорту товарів у внутрішньому споживанні держави тощо.

Значення кількісних показників оцінювання рівня відповідності характеристик стану економіки України стандартам інклюзивного розвитку та ступеню ризику виникнення кризової ситуації дають можливість сформулювати відповідні якісні показники.

При цьому фактичні значення інтегральних показників оцінювання стану економіки зіставляються з пороговими рівнями.

Так, чим ближче реальне значення інтегрального показника до 100%, тим більшою мірою економіка відповідає стандартам сталого стійкого інклюзивного зростання і тим менша загроза виникнення кризи. Якщо реальне

значення інтегрального показника перебуває в інтервалі [91–100], то стан економіки класифікується як такий, що відповідає стандартам інклюзивного розвитку, та, як результат, визнається безпечним.

В інтервалі [71–90] стан класифікується як передкризовий, в інтервалі [51–70] – як критичний. Коли інтегральний показник набуває значення 50 і нижче, то стан економіки визначається як позакритичний, або «патологічний» (табл. 2).

Таблиця 2

**Якісні показники оцінювання стану економіки України
 з точки зору можливості виникнення кризи**

Рік	2008	2010	2012	2014	2017
Групи показників	Якісні ознаки частинних та інтегрального показників оцінювання можливості виникнення кризи в економіці України				
Макроекономічні	Передкризовий	Критичний	Передкризовий	Критичний	Позакритичний
Фінансові	Передкризовий	Критичний	Передкризовий	Критичний	Позакритичний
Інвестиційної та інноваційної діяльності	Передкризовий	Критичний	Передкризовий	Передкризовий	Критичний
Виробничої діяльності	Передкризовий	Критичний	Передкризовий	Передкризовий	Критичний
Зовнішньоекономічної діяльності	Передкризовий	Критичний	Передкризовий	Критичний	Критичний
<u>Стан економіки загалом</u>	Передкризовий	Критичний	Передкризовий	Критичний	Критичний

Джерело: розроблено авторами і розраховано за даними Держстату України та НБУ.

Стан соціальної сфери має забезпечувати високий та якісний рівень життя населення, незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Цей складник характеризується такими індикаторами: рівень використання праці (відношення оптимального попиту на працю до її пропозиції); рівень оплати праці у випуску; рівень тіньової заробітної плати до офіційної; рівень тіньової зайнятості до загальної зайнятості; рівень видатків на освіту до ВВП, %; рівень видатків на охорону здоров'я до ВВП, %; відношення середньої зароби-

тної плати до прожиткового мінімуму; питома вага заробітної плати у структурі доходів населення, %; рівень пенсійних видатків до ВВП; рівень дефіциту Пенсійного фонду до ВВП, % тощо.

Серед проблем соціальної сфери слід виділити: низьку частку фонду оплати праці у ВВП; високий рівень тінізації заробітної плати; значний рівень тіньової зайнятості; недостатній рівень фінансування освіти та охорони здоров'я; значний рівень пенсійних видатків до ВВП тощо.

Оцінювання відповідності стану соціальної сфери стандартам інклюзивного зростання здійснюється аналогічно до оцінювання стану економіки.

Таблиця 3

Порогові та фактичні показники оцінювання відповідності стану соціальної сфери України міжнародним стандартам інклюзивного розвитку

№ за п.	Групи показників (А, Б, В, Г, Д) та їх складові	Значення показників, які відповідають			Фактичні значення показників у 2017 р.
		стандартам інклюзивного зростання	передкризовому стану	критичному стану	
А. Сфера соціально-трудова відносин					
1.	Відношення наявного доходу населення до ВВП, %	> 65	50	40	≤ 40
2.	Рівень безробіття (за методологією МОП), %	< 5	7	10	< 10
3.	Відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог, разів	1,6	1,2	1	> 1
4.	Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму для працездатної особи, разів	3	1,75	1,5	≤ 1,5
Б. Демографічна ситуація					
5.	Очікувана тривалість життя при народженні, років	78	68	66	> 66

№ за п.	Групи показників (А, Б, В, Г, Д) та їх складові	Значення показників, які відповідають			Фактичні значення показників у 2017 р.
		стандартам інклюзивного зростання	передкризовому стану	критичному стану	
6.	Коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року), на 1 тис. народжених живими	2	7	11	<10
7.	Коефіцієнт депопуляції	< 1	1	1	> 1
8.	Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, %	45	53	55	< 55
В. Соціальне розшарування					
9.	Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими 75% медіанного рівня загальних доходів, %	8	25	30	< 30
10.	Співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт), разів	3	6	7	≥ 7
11.	Частка витрат на продовольчі товари у споживчих грошових витратах домогосподарств, %	10	30	50	≥ 50
Г. Соціальний захист					
12.	Відношення пенсії за віком до середньоєвропейського рівня доходів, разів	1	0,6	0,4	≤ 0,4
13.	Відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів	2	1,5	1	≤ 1

№ за п.	Групи показників (А, Б, В, Г, Д) та їх складові	Значення показників, які відповідають			Фактичні значення показників у 2017 р.
		стандартам інклюзивного зростання	передкризовому стану	критичному стану	
14.	Відношення допомоги по безробіттю до прожиткового мінімуму для працездатної особи, %	> 100	80	75	< 75
Д. Безпека життя					
15.	Рівень злочинності (кількість злочинів на 100 тис. осіб населення)	< 1000	1200	1400	> 1400
16.	Кількість навмисних вбивств на 100 тис. населення, осіб	0	0 1,3	6,9	> 6,9
17.	Кількість самовбивств на 100 тис. населення, осіб	0	0 10	20	> 20

Джерело: розроблено авторами і розраховано за даними Держстату України та НБУ.

Примітка: підкреслення даних означає, що фактичне значення показника більше верхньої або менше нижньої межі порогового значення.

Значення кількісних показників оцінювання рівня відповідності характеристик стану соціальної сфери України стандартам інклюзивного розвитку та аналіз ризику виникнення кризової ситуації дають можливість сформулювати відповідні якісні показники.

Окремо слід наголосити, що, як і в разі з оцінюванням стану економіки України, за жодною з п'яти груп показників значення їх інтегрального рівня не відповідає стандартам інклюзивного зростання. Більш того, на жаль, треба констатувати, що починаючи з 2017 р. характеристикам соціального розширення, соціального захисту та безпеки життя властиві позакритичні значення, які класифікують стан соціальної сфери тощо як **позакритичний**, тобто «**патологічний**».

Водночас варто вказати, що логіка взаємовідносин між станом економіки й соціальної сфери призводить до того, що погіршення якісних й кількісних умов відтворення першого до рівня, який не відповідає стандартам інклюзивного розвитку, неминує спричинює деградацію умов життя та падіння рівня добробуту населення.

Таблиця 4

Якісні показники оцінювання стану соціальної сфери України з точки зору можливості виникнення кризи

Рік	2008	2010	2012	2014	2017
Складові загрози соціальній безпеці	Значення частинних показників загрози виникнення кризи у соціальній сфері та якісні ознаки цієї загрози				
Соціально-трудові відносини	Перед-кризовий	Перед-кризовий	Критичний	Критичний	Критичний
Демографічна сфера	Перед-кризовий	Критичний	Критичний	Критичний	Критичний
Соціальне розшарування	Перед-кризовий	Критичний	Критичний	Критичний	Позакритичний
Соціальний захист	Перед-кризовий	Критичний	Критичний	Критичний	Позакритичний
Безпека життя	Перед-кризовий	Перед-кризовий	Перед-кризовий	Позакритичний	Позакритичний
Рівень соціальної безпеки загалом	Перед-кризовий	Критичний	Критичний	Критичний	Позакритичний

Джерело: розроблено авторами і розраховано за даними Держстату України.

При цьому звичайно таке падіння відстежується з певним лагом, але й ще більш катастрофічними темпами, про що, зокрема, свідчать дані рис. 1, згідно з якими погіршення стану економіки **до критичного рівня призводить із лагом у один рік до формування позакритичного, або «патологічного» стану соціальної сфери** (Манцуров, 2014, 457).

Другий напрямок реалізації рамок умов процесу НАЕС, як ви-значалося вище, спрямований на *пошук компромісів і синергетичних ефектів*.

Протягом останніх десятиліть для зручності зіставлення, вимірювання та прогнозування основним мірилом і метою економічної політики були переважно показники обсягу ВВП та їх максимізація. Практика останніх років показала, що одного лише стійкого зростання показника обсягу реального ВВП без урахування інших вимірів якості життя недостатньо. Для довгострокового й інклюзивного поліпшення добробуту людей необхідне розуміння багатовимірної сукупності цілого ряду значущих аспектів людського життя, таких як

рівень здоров'я, освіченості, безпеки, житлової та дозвільної забезпеченості населення, екології й ін. Подібна багатовимірна природа поняття «добробут» приводить до того, що між різними напрямками державної політики можуть виникати як взаємодоповнюючі, так і такі ефекти, які суперечать один одному.

Рисунок 1

Динаміка значень інтегральних показників оцінювання стану економіки та соціальної сфери у 2001–2017 рр.

Джерело: розроблено авторами і розраховано за даними Держстату України та НБУ.

Таким чином, процес НАЕС передбачає проведення всебічного аналізу з метою визначення можливостей комбінування різних видів реформ з точки зору досягнення стійкого інклюзивного зростання. Цей аналіз буде проводитися з урахуванням досягнень ОЕСР у сфері «Стратегії розвитку», «Стратегії людського розвитку» та «Стратегії зеленого зростання», що містять напрацювання у сфері безпекової, економічної, фінансової, соціальної, інноваційної, освітньої, екологічної й інших складових державної політики.

Кінцевою метою процесу NAЕС має стати розроблення **робочої концепції інклюзивного зростання**, в рамках якої будуть запропоновані інструменти для статистичного оцінювання стану та динаміки волатильної глобальної економіки і практичні рекомендації щодо вдосконалення економічної, соціальної та екологічної складових державної політики.

Для цього ОЕСР ставить перед собою такі завдання:

- виявити взаємозв'язки між складовими інклюзивного зростання;
- визначити закономірності взаємного впливу між збалансованим економічним зростанням, економічною стабільністю, подоланням соціальної нерівності населення і гармонійним розвитком навколишнього середовища;
- спрогнозувати вплив довгострокових глобальних трендів інклюзивного розвитку на майбутню державну політику, виявити її сильні та слабкі сторони, переваги й можливі ризики.

Третій етап реалізації рамкових умов NAЕС передбачає розроблення таких норм економічної поведінки та державної економічної політики, за яких економічна система переходить у новий стан, що володіє кращими якісними характеристиками. Інакше кажучи, у процесі розвитку змінюється не лише структура системи (склад елементів і зв'язку), а й взаємовідносини між елементами системи та механізми функціонування цих елементів. Отже, го-меостаз в економічній системі визначає не тільки здатність до динамічної стійкості, **а й здатність до керування**, тобто до переходу в новий, якісно більш високий стан економічної рівноваги.

При цьому потрібно наголосити, що кризовий стан іманентно властивий будь-якому різновиду соціально-економічної системи. Світова історія не знає випадків безкризового розвитку будь-якої країни.

Очевидно, що економічні кризи виникають через безліч причин. Їх роль і значення, як правило, неоднозначні. Більш того, «питома вага» впливу одних та тих же факторів виявляється різною залежно від конкретних умов і комбінацій, в яких вони вступають у взаємодію з іншими факторами.

Тому для того, щоб зрозуміти причини кризи та запропонувати механізми виходу з неї, необхідні детальні дослідження. *Ними, на думку авторів, має займатися нова галузь знання – патоекономіка.*

Автори пропонують розглядати цей термін для визначення науки про кризові й перехідні соціально-економічні процеси і стани економічних систем.

Об'єктом дослідження цієї науки, на думку авторів, мають стати стан економіки, тенденції та закономірності, що формують появу нових, раніше не вивчених станів, внутрішні й зовнішні фактори, які визначають вищезгадані тенденції, а також структуру і динаміку економіки, її відтворювальний потенціал, ефективність функціонування тощо.

Предметом дослідження патоекономіки є процес становлення нової галузі знань, програмно-методологічні аспекти формування її як науки, аналіз та класифікація системних факторів кризи, типологізація її форм і видів, виявлення шляхів та методів виходу з кризи, вивчення загальних закономірностей і специфічних особливостей кризових станів тощо.

Патоекономіка призначена також займатися: проблемами об'єктивної зумовленості вибору цільових орієнтирів економічних систем, що аналізуються; класифікацією цих орієнтирів; виявленням закономірностей, форм та методів переходу до нового стану; розробкою оптимальної стратегії виходу з патологічного стану і *переходу до іншого, якісно нового стану, який характеризується відносно високими, а головне – стійкими темпами інклюзивного зростання, що базується на принципово нових джерелах та синергії інтенсивних факторів, тощо.*

Окремо слід зупинитися на визначенні поняття **«токсичності» економіки.**

«Токсичною» економікою, на думку авторів, є така економічна система, яка не здатна забезпечити ефективне використання і відтворення ресурсів живої та уречевленої праці, що, відповідно, призводить до деградації виробничої сили праці, засобів виробництва, навколишнього середовища, формування неадекватної моделі спілкування із зовнішнім світом тощо.

Економіка може бути «токсичною» як щодо внутрішнього, так і щодо зовнішнього середовища. У першому випадку страждають тільки члени суспільства, виробничі відносини між ними й національне навколишнє середовище – як природне, так і бізнесове.

У разі відтворення інституційних та правових основ економіки, **«токсичної» щодо зовнішнього світу**, страждають громадяни, економічні системи і навколишнє середовище сусідніх країн, а можливо, й усього світу загалом.

На жаль, треба констатувати, що економіці України властиві певні риси як «патологічної», так і «токсичної» до внутрішнього та зовнішнього середовища тощо. Про це свідчать вкрай низький стан розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, рівень соціальних стандартів та життя населення, деградує швидкими темпами навколишнє середовище, існування якого призводить до забруднення не лише власної території, а й території сусідніх країн, тощо.

Підсумовуючи все викладене вище, автори дійшли до вельми невтішного висновку щодо того, що через вкрай низький рівень розвитку економіки, соціальної сфери, а також через деградує навколишнє середовище, тобто повну відсутність ознак стійкого інклюзивного зростання, **Україні світовою спільнотою (так і хочеться сказати – світовим урядом) відведена роль сировинного додатку та, що ще гірше, постачальника кваліфікованої, але дешевої робочої сили.**

Висновки

За результатами аналізу відхилень фактичних значень частинних й інтегрального показників, відповідності стандартам стійкого інклюзивного зростання та оцінювання загрози виникнення кризової ситуації визначено, що протягом 2014–2017 рр. стан економіки України загалом і його складових (макроекономічної, фінансової, інвестиційної, інноваційної, виробничої та зовнішньоекономічної тощо) суттєво погіршився.

Так, у 2017 р., порівняно з 2013 р., значення інтегрального показника оцінювання стану економіки погіршилось на вісім пунктів, що свідчить про посилення впливу дестабілізуючих чинників і формування позакритичного з ознаками «патологічного» стану економіки України.

За результатами проведеного аналізу автори стверджують, що передусім ці негативні процеси є результатом не підготовленого ні інституційно, ні організаційно різкого переходу від моделі планового управління економікою до надто ліберальної системи управління, у результаті чого була ліквідована система стратегічного планування розвитку країни. У зв'язку з цим суттєво послабилася роль усвідомленого та науково обґрунтованого державного впливу на формування основних синтетичних показників, що характеризують розвиток економіки України.

Ланки існуючої економічної системи, пріоритети розвитку, національні, галузеві й регіональні цільові програми, як правило, не пов'язані між собою ні за результативними показниками, ні за ресурсними можливостями. Наразі не розроблено механізму впливу уряду на структуру й темпи зростання ні державного, ні приватного сектору економіки з позиції державних інтересів та пріоритетів, включаючи підвищення соціальних стандартів життя населення.

Все викладене вище свідчить не лише про недосконалість нині діючої економічної системи, а й про її неповноцінність, неминучий і очікуваний вже у короткостроковій перспективі крах. Це станеться за умови, якщо відповідні заходи не буде вжито у найшвидші терміни.

Слід наголосити, що замість економіки вільного підприємництва, як це задумувалося під час переходу від планового її устрою до ринкового, Україна отримала олігархічну систему господарювання. Остання вирізняється саме нехтуванням інноваційної діяльності, спотворенням сучасної техніко-технологічної структури економіки, запереченням рівності прав та умов для бізнесу, недопущенням ринкового розподілу ресурсів і визначення результатів виробництва.

У країні фактично створено політико-економічну систему, яка є відповідальною за реалізацію псевдоліберальної економічної та псевдосоціальної

політики, яка унеможлиблює реалізацію принципу національного прагматизму у проведенні незалежної економічної політики, спрямованої на забезпечення зростання економіки як основи гарантованого Конституцією України підвищення добробуту членів суспільства.

Найбільш значущі наслідки псевдоліберальної економічної політики мають прояв у:

- втраті державою функції суб'єкта-регулятора інституційних, економічних і публічно-правових відносин, які регламентують напрямок розвитку економіки та суспільства, його темпи і пропорції;
- відкритому, але керованому владою та за мінімальну ціну конкурсного продажу пакетів акцій державних підприємств;
- тіньовому (практично без конкурсу) відчуженні, а краще – привласненні державних об'єктів, наприклад, шляхом створення спільних з урядом підприємств чи прямої їх купівлі (виробничих підприємств, державних банків, страхових компаній тощо);
- штучному банкрутстві державних компаній з винесенням свідомо незаконних судових рішень щодо передачі прав власності приватним товариствам;
- наданні фінансово-промисловим олігархічним угрупованням ексклюзивних і фактично безкоштовних ліцензій на експлуатацію родовищ корисних копалин та використання радіочастот для телекомунікацій;
- сировинно-експортній орієнтації економіки;
- вивезенні потенційної доданої вартості при ввезенні фактично створеної доданої вартості;
- зміцненні структурно-галузевої деформації економіки;
- непродуктивному виведенні капіталу за кордон, що призводить фактично до його втрати без повернення з-за кордону майбутніх прибутків і відсутності впливу на темпи та пропорції економічного зростання;
- унеможливленні інвестиційної й інноваційної політики розвитку реальних секторів економіки;
- формуванні від'ємного торговельного балансу;
- невизначеності зовнішньоекономічної політики і, як результат, перетворенні держави із суб'єкта на об'єкт міжнародних відносин.

Все це свідчить про те, що:

- по-перше, діюча модель вітчизняної економіки позбавлена внутрішньої енергії, необхідної для якісного її розвитку та можливості забезпечувати високі й стабільні темпи економічного зростання;
- по-друге, необхідна кардинальна і рішуча зміна підходів до формування державної економічної політики, цільовою метою якої має стати розвиток соціально орієнтованої економіки, а інструментальним засобом – програмно-цільовий характер формування стратегії економічного розвитку за визначеними пріоритетами.

Все викладене вище підтверджує об'єктивну необхідність заміни нині діючої моделі на іншу – більш ефективну та прогресивну, а саме **стратегічно визначену, інституційно впорядковану й інноваційно орієнтовану**.

Основними ознаками цієї моделі мають стати:

- системне і послідовне виконання державою функції суб'єкта інституційних, публічно-правових, економіко-регуляторних відношень у реалізації завдань стратегічного розвитку та коригуванні його темпів і пропорцій;
- посилення впливу демократичних інституцій на економічну політику (дерегуляція економіки, прозора приватизація, демонополізація та націоналізація стратегічно важливих об'єктів, передусім інфраструктурних, детінізація економіки тощо);
- впровадження політики довгострокових (стратегічних) пріоритетів розвитку програмно-цільового й адресного типу;
- модернізація реального сектору економіки з визначеною стратегією нарощування питомої ваги 5-го і 6-го технологічних укладів до 30–35% у загальній структурі національної економіки, що життєво необхідно для забезпечення стабільних та високих темпів зростання, передусім інклюзивного;
- формування незалежної фінансової, фіскальної й грошово-кредитної політики;
- неухильне дотримання принципу національного економізму у формуванні зовнішньоекономічної політики як основи реалізації державою функції суб'єкта міжнародних відносин;
- задоволення внутрішнього попиту за рахунок модернізації та розвитку внутрішнього виробництва.

Це мінімально необхідний порядок формування національно прагматичної стратегії розвитку, який забезпечує умови розвитку вітчизняної системи підприємництва на засадах справедливої конкуренції, наслідками якої є вирівнювання техніко-технологічної асиметрії вітчизняного виробництва кін-

цевої продукції й реалізація потенційних конкурентних переваг економіки України на світових ринках.

Найбільш складним питанням при формуванні напрямів реалізації нової моделі розвитку стає визначення пріоритетів економічного розвитку та формування нового інституційного механізму.

Невиконання цих завдань у найближчий час, на думку авторів, неминуче призведе до подальшого поглиблення «патологічних» процесів в економіці й соціальній сфері, що, відповідно, може поглибити вже існуючі протиріччя у розвитку економічної та соціальної систем, посилити дію відцентрових сил і, як результат, спричинити навіть розпад країни.

Список використаної літератури

1. Манцуров І. Г. Інституційне планування в системі державного регулювання економіки : моногр. / І. Г. Манцуров. – К. : НДЕІ, 2014. – 457 с.
2. Манцуров І. Г. Макроекономічна статистика : підруч. [для вищ. навч. закл.] / І. Г. Манцуров, А. М. Єріна, О. К. Мазуренко [та ін.] ; за ред. докт. екон. наук, проф. І. Г. Манцурова. – К. : КНЕУ, 2013. – 325 с.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М., 1997.
4. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики / Р. М. Нуреев. – М. : Норма, 2008. – 640 с.
5. Прогнозування індикаторів, порогових значень та рівня економічної безпеки України у середньостроковій перспективі : аналіт. доп. / Ю. М. Харзішвілі, Є. В. Дронь. – К. : НІСД, 2014. – 117 с.
6. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Дж. Ю. Стиглиц. – М. : МГУ : ИНФРА, 1997. – 639 с.
7. Тодаро М. П. Экономическое развитие / М. П. Тодаро. – М. : ЮНИТИ, 1997. – 671 с.
8. New Approaches to Economic Challenges: A sustainable and inclusive growth agenda [Electronic resource] / ©OECD Yearbook, 2015. – Mode of access : www.oecd.org/naec.

Стаття надійшла до редакції 20 липня 2018 р.